tokat ilmiyât dergisi

tokat ilmiyat dergisi - tokat journal of ilmiyat
8/1 (Haziran | June 2020)
ISSN 2717-6134 e-ISSN 2717-610X

Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma

An Empirical Research on the Relationship of Covid-19 Pandemic Generation's Religiosity and Death Anxiety in the Context of Some Demographic Variables

Fatih Kandemir

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı
Erzincan | Türkiye
ffatihkandemir@gmail.com

Asst. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University
Faculty of Theology
Department of Psychology of Religion
Erzincan | Turkey
orcid.org/0000-0002-4988-2716

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi — Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 12 Mayıs 2020 — Received | 12 May 2020
Kabul Tarihi | 02 Haziran 2020 — Accepted | 02 June 2020
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2020 — Published | 30 June 2020

Atıf | Cite as

Kandemir, Fatih. "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma [An Empirical Research on the Relationship of Covid-19 Pandemic Generation's Religiosity and Death Anxiety in the Context of Some Demographic Variables]". *ilmiyat* 8/1 (Haziran 2020), 99-129.

https://doi.org/10.5281/zenodo.3876200

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences.
Tokat | Turkey.

https://dergipark.org.tr/ilmiyat

Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma

Öz: Araştırmanın amacı, 2020 yılı Covid-19 Pandemi dönemini yaşayan insanların dindarlık ve ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişkileri incelemektir. Betimsel tarama modelinin kullanılmış olduğu bu araştırmanın çalışma grubu 319'u kadın ve 341'i erkek olmak üzere toplam 660 kişiden oluşmaktadır. Araştırmada veri toplama araçları olarak, Kişisel Bilgi Formu, Dinî Yönelim Kendini Tanıma Envanteri ve Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen veriler SPSS for Windows 22.0 istatistik paket programıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizi ve hipotezlerin test edilebilmesi için veri setine T testi, Tek Faktörlü Varyans Analizi (ANOVA), Pearson Momentler Çarpım Korelasyon Analizi ve Basit Doğrusal Regresyon Analizleri uygulanmıştır. Analiz sonuçları, örneklemin cinsiyet, yaş ve medenî durum değişenleri ile dindarlık ve ölüm kaygısı değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin varlığını ortaya koymuştur. Sosyo-ekonomik düzey değişkeninin ise ne dindarlıkla ne de ölüm kaygısı değişkeniyle anlamlı bir ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Araştırma bulguları, Covid-19 Pandemi dönemini yaşayan bireylerin "dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde anlamı bir ilişki olduğuna" dair araştırmanın temel hipotezini doğrulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dindarlık, Ölüm Kaygısı, Pandemi Nesli, Covid-19.

An Empirical Research on the Relationship of Covid-19 Pandemic Generation's Religiosity and Death Anxiety in the Context of Some Demographic Variables

Abstract: The aim of the study is to examine the relationship between religiosity and death anxiety levels of people living in the Covid-19 Pandemic period in 2020. The study sample of the study, in which the descriptive screening model was used, consists of 660 people, of which 319 are women and 341 are men. In the research, personal information form, Religious Orientation Self-Recognition Inventory and Death Anxiety Scale were used as data collection tools. The data obtained were analyzed with SPSS for Windows 22.0 statistical software. To analyze the data and test the hypothesis, t-test, one-way analysis of variance (ANOVA), Pearson Product-Moments Correlation analysis and Simple Linear Regression analysis were applied to the data set. The results of the analysis revealed the existence of statistically significant relationships between the variables of gender, age and marital status status of the sample and the variable of religiousness and death anxiety. It was determined that the variable of socio-economic level did not have a significant relationship with either religiousness or death anxiety. The findings of the study confirmed the basic hypothesis of the study that individuals living in the Covid-19 Pandemic period "have a negative meaningful relationship between religiousness and death anxiety levels".

Keywords: Psychology of Religion, Religiosity, Anxiety of Death, Pandemic Generation, Covid-19.

Giriş

Doğum ve ölüm, tüm canlı varlıkların değişmez kaderi, evrensel bir gerçeklik ve varoluşun temel şartıdır. Bu nedenle tüm canlı varlıklar gibi insanın da başına gelen en belirleyici, en eşitlikçi, en kaçınılmaz ve en nihai gerçeklik olan ölüm[1] çok yakın bir dost gibi her zaman onun yanındadır. Her yerde doğal bir olgu olarak insanın karşısına çıkan ölüm, sadece sıradan bilince sahip olanlar için değil, yetkin bilinçler için de bir tedirginlik kaynağıdır. Zira ölmek demek, yok olmak ya da artık var olmamak demektir. İğneyle oya işler gibi kendini ince ince işleyerek oluşturan ve bu sayede baştan sona bir varlık olan bilincin yokluğa dönüşerek bir hiç olup çıkması, doğal olanla insanî olanı karşı karşıya getirir.[2] Bu durum, insanın son nefesini teslim etmemek için bedeni ile ruhunun son kez birlik olma çabasında kendisini gösterir.[3] İnsan ölmemek için doğa ile savaşır, ancak yine de son sözü söyleyecek olan doğanın kendisidir.[4]

Bedenin kırılganlığı ve insanın bir gün öleceği gerçeği, öteden beri onun zihnini meşgul eden en temel problemlerden birisi olmuştur. Diğer taraftan insan, isteksizlik ve ürpertiyle ölümden bahsederek, hiç ölmeyecekmiş gibi onu unutmaya ve kendisinden uzaklaştırarak hayatı dolu dolu yaşamaya çalışır.[5] Özellikle çağdaş kültüre damgasını vuran "mutluluk ve refah" düşüncesi her ne kadar insanların dikkatini kasıtlı olarak ölüm ve ölümle ilgili şeylerden uzaklaştırmaya ve onları bu dünyanın uğraşı ve zevkleri içinde kaybolmaya yöneltmekteyse de yine de insan şuurunun derinliklerinde saklı bir ölüm korkusu ve ölüm kaygısı zaman zaman varlığını hissettirir.[6]

Her canlı varlık için, oldukça doğal bir hadise ve mutlak bir sona eriş ve bir eriyiş olan ölüm[7], bir tecrübenin konusu değil, objektif ve kesin bir bilginin konusudur. Tıpkı mümkün olan her tecrübenin başlangıcı olan doğumun bireyin kendisi tarafından tecrübe edilemeyişi gibi, ölüm de her tecrübenin sonu olduğu için tecrübe edilemez bir olgudur. Ancak

[1] Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2008), 9.
[2] Timuçin Afşar, "Bilinç ve Ölüm", *Felsefelogos* 2 (2000), 27-29.
[3] Bedi Ziya Egemen, "Ölüm Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1963), 31-34.
[4] Afşar, "Bilinç ve Ölüm", 27-29.
[5] Tuncay İmamoğlu, "Paul Tillich Felsefesinde Ölüm ve Ötesi", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2005), 96.
[6] Hayati Hökelekli, "Ölümle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış", *İslâmî Araştırmalar* 5/2 (1991), 83.
[7] Egemen, "Ölüm Üzerine", 31-34.

ölüm hakkında insanların kendi kendilerine tasavvur ettikleri düşünceler az ya da çok anlaşılabildiği için, bu durum varoluşa atfedilen anlamı da kısmen açıklamaktadır. Ancak psikolojide daima karşılıklı belirleyicilik söz konusu olduğundan varoluşa yüklenen anlam da kişinin ölümle ilişkisini belirlemektedir.[8] Epiküros'un (MÖ 341-271) ölüm korkusunu yenmek üzere öne sürdüğü "Kendi ölümünü yaşamayan birey açısından ölüm yoktur. Ölünce de hayat yoktur" paradoksu ile Mevlana'nın (1207-1273), "Herkesin ölümü kendi rengindedir. Dosta karşı dost, düşmana karşı düşmandır" söylemi, ifade edilen durumu özetler niteliktedir.[9] Esasen ölüm olgusu gibi kişinin kendi kaynaklarıyla aşamadığı konuları anlamlandırırken, ölüm ötesi hayat inancının devreye sokulmaması halinde psikolojik bir varlık olan insanın sonsuza kadar yok olacağını düşünmesi onun bunalıma girmesine sebep olabilir. Aynı zamanda, ölüm ötesi hayat inancına sahip olup da kendisini günahkâr olarak gören kişinin öldükten sonra cezalandırılacağı inancı da onu kaygılandırabilir.[10]

Şu ya da bu nedenlerle ölümü unutanlar salâ ya da çan sesleri gibi uyaranlarla onu tekrar hatırlamak zorunda kalırlar.[11] Karaca'nın da ifade ettiği üzere esasen insan, soyut bir şekilde de olsa kendi sonunu düşünüp ölümle ilgili birtakım tasavvurlar geliştirebilir. Ancak insan, doğa ve sosyal hayatta karşılaştığı ve zihnini bu yönde harekete geçiren birtakım uyaranlar vasıtasıyla ölümü hem daha sık hem de daha derin bir şekilde düşünebilir. Hayatın olağan akışı içerisinde insanda ölüm düşüncesini oluşturan birçok faktör bulunmaktadır. Ölümcül hastalıklar gibi bireysel faktörlerin yanın da doğal afetler ve trafik kazası gibi çevresel faktörler de bu düşüncenin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bireyin kendi akranlarının ve özellikle de önem vermiş olduğu kişilerin ölümüne şahit olması çevresel faktörlerin en etkilileri olmakla birlikte, cenazeler, teneşir tahtası, kabristanlar ve oralarda bulunan mezar taşları da ölüm düşüncesinin önemli uyaranları arasındadır. Bununla birlikte vücudun fizyolojik yapısındaki yıpranmalar, saçların ağarması, doğal afet ve felaketler, medya araçları vasıtasıyla haberdar olunan savaşlar, kazalar, ölüm konulu sohbetler, tartışma ve vaazlar, ölümle ilgili kitap gibi faktörler de

[8] Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 63.

[9] Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011), 217, 224.

[10] Mustafa Koç, "Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 205.

[11] Afşar, "Bilinç ve Ölüm", 27-29.

insana ölümü, özellikle de kendi ölümünü hatırlatabilmektedir. Ayrıca dünyanın her yerinde bulunan ölümle ilgili halk inançları, ay ve güneş tutulması, yıldız kayması, şimşek çakması ve gök gürlemesi gibi tabiat olayları da ölüm düşüncesini tetikleyen unsurlar olarak insanın karşısına çıkmaktadır.[12] Tüm bunlar ölüm düşüncesini aktive eden faktörler olmaları sebebiyle, kendileriyle karşılaşıldığında bireysel bilinçteki ölüm düşüncesini şekillendirmektedirler. Ancak bu düşünce genel olarak çok uzun süreli olmamaktadır. Bununla birlikte ender görülen bazı durumlar ölüm düşüncesini bireysel bilince daha uzun bir süre yaymakta, güçlü bir ölüm korkusu ve kaygısını aktive edebilmektedir. Günümüzde insanlık evrensel olarak böyle bir durumu tecrübe etmektedir. Bu nedenledir ki Fromm'un (1900-1980) "Ölüm tanımlanamayacak kadar acıdır, ancak bireyselliğimizin en kesin onaylanmasıdır"[13] söylemiyle, Kierkegaard'ın (1813-1855) "Ölüm gerçekte en derin manevi zavallılığın yansımasıdır"[14] şeklindeki ifadesinin anlamının bugünlerde oldukça derinden hissedildiği düşünülmektedir.

Her ne kadar insanlık Birinci ve İkinci Dünya Savaşı tecrübelerini yaşamış ve bu savaşlarda ölüm kaygısıyla yoğrulmuş olsa da bu savaşlara tüm dünya milletleri katılmadığı için oluşan bu kaygılar tüm insanlar tarafından aynı anda hissedilmemiştir. Ancak bugünlerde sosyo-ekonomik durum, din, dil ve ırk ayırımı yapmayan ve gözle görülmeyen bir düşmanın salmış olduğu ölüm kaygısı eş zamanlı olarak yerkürenin her yerinde hissedilmekte ve insanları derinden etkilemektedir. Tüm dünyanın altını üstüne getiren ve dünyadaki faaliyetlerin neredeyse tamamının durmasına neden olan, *Economist Dergisi*'nin kapağına dünya resminin üzerine "kapalıyız" ifadesini yazdırtan[15] bu görünmeyen düşman *Corona Virüsü*, yani Covid-19'dur. 31 Aralık 2019'da sebebi tespit edilemeyen bir zatürre vakasının *Dünya Sağlık Örgütü-World Health Organization-WHO*'ya bildirilmesi ile dünya gündemine gelen bu virüs salgını, o günü izleyen 4 gün içinde 44 vakanın daha görülmesiyle daha da ciddi bir hâl almıştır. Dünyaca saygın bilimsel bir dergi olan Lancet'te yayınlanan bir makalede, hastaların önemli bir kısmının Çin'in Wuhan şehrindeki deniz ürünleri

[12] Karaca, *Din Psikolojisi*, 232-233.
[13] Erich Fromm, *Özgürlük Korkusu*, çev. Selma Koçak (İstanbul: Doruk Yayınları, 2010), 222.
[14] Hent de Vries, "'Kabahat İmkânı: Kierkegaar'da Şehadet", *Kierkegaard ve Din*, çev. Ahmet Demirhan, ed. Ahmet Demirhan (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 170.
[15] Aktifmedya, "Dünya Ekonomisi Nereye Gidiyor? Kartopu Çığ Mı Oluyor?" (Erişim 27 Mayıs 2020).

toptan satışının yanı sıra, yabanî hayvanların da canlı olarak satıldığı bir pazarla temas hikâyesi olduğu ifade edilmiştir. Hasta kişilerin temas hikâyeleri incelendiğinde ise pazara ilk temasın 10 Aralık 2019'da olduğu tespit edilmiş, 1 Ocak 2020'de ise pazar kapatılmıştır.[16]

Ölümlü bir varlık olduğunu bilen insanın ölümden korkması ve bu konuda birtakım kaygılar taşıması oldukça normal karşılansa da virüsün yayılmış olduğu coğrafyalarda, genel olarak İslâmiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm gibi dinî inançların ağırlıklı olarak yaşanmasına rağmen insanın Corona Virüsü'ne aşırı bir tepki vermesi oldukça düşündürücüdür. Zira ifade edilmiş olan dinler müntesiplerine hem ölümlü bir varlık olduklarını hatırlatmakta hem de ölümle başa çıkmalarına yardımcı olacak inanç ve öğretiler sunmaktadır.[17] İnsanın başına gelen en büyük korkulardan biri olan ve diğer korkulardan daha şiddetli ve derin korkular üreten ölüm,[18] geleceğin bir sorunu olmakla birlikte şu an için de bir tehdit oluşturmaktadır. Hafife alınmayacak olan bu tehdit, insanın korkulu rüyası olan "yok olma" tehdididir.[19] Esasen burada farklı bir mekanizmanın işlediği düşüncesi hasıl olmaktadır. Evrensel anlamda insanları bu kadar korku ve kaygıya sevk eden faktörlerden birinin, ölümden sonraki hayata yeterince hazırlıklı olamama düşüncesi, bir diğerinin de "varoluşsal yakın tehdit" olduğu düşünülmektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere insan zaten öleceğini bilmekle birlikte ne zaman öleceği belirsiz olduğu için ölüme dair korku ve endişelerini bir dereceye kadar bilinçaltına itebilmektedir. Fakat insan, Covid-19'dan kaynaklanan ölüm korkusunu yakından hissettiği için bunu varoluşuna vurulmuş bir darbe, bir tehdit olarak algılamaktadır.

1. Ölüm Kaygısı ya da Ölüm Korkusu

Ölüm, insan için güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyen ve yitirmeyecek olan bir konudur. Öyle ki felsefenin, ölümle ilgili sorulara cevap arayışından ortaya çıktığı bile ifade edilmektedir. Varoluşçu çağdaş düşünce açısından "ölüm korkusu" ya da "ölüm kaygısı" insanın en temel sorunsalıdır.[20]

[16] Hürriyet, "Corona Virüsü Hangi Hayvandan Bulaştı? Corona Virüsü İlk Nerede ve Ne Zaman Ortaya Çıktı?" (Erişim 05 Nisan 2020).
[17] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 7.
[18] Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kūb b. Miskeveyh el-Hâzin, "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu", çev. İbrahim Aslan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 327.
[19] Afşar, "Bilinç ve Ölüm", 32.
[20] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 7.

Gerginlik, üzüntü ve panik duygularıyla yaşanan olumsuz bir duygusal durumu ifade eden kaygı[21], nesnesinin korkuya göre daha belirsiz olmasıyla[22] korkudan ayrılır. Ölüm korkusu ve kaygısı arasında ilk ayrımı Kierkegaard yapmıştır. Ona göre "bir şey" den korkmakla, "yok"tan korkmak birbirlerinden farklı kavramlardır.[23] Bununla birlikte, ölüm korkusu ve ölüm kaygısı kavramlarını kesin sınırlarla birbirlerinden ayırmak hiç de kolay değildir. Korku ve kaygı arasındaki en belirgin fark olan "kaynağının belirliliği/belirsizliği" durumu ölüm söz konusu olunca anlamını kaybedebilmektedir. Zira ölüm, insan varlığını tehdit etmekle korkunun kaynağını oluşturur. Yani korkulmakta olan şey bellidir ve o da ölümdür. Diğer taraftan ölüm, zamanının belli olmamasından, yani hiç kimsenin ne zaman öleceğini bilememesinden ve insanın başına neler getireceğinin kestirilememesinden dolayı da içinde bir müphemlik bulundurmaktadır. Bu açıdan ölüm, kaygı kaynağı da olabilmektedir. Başka bir ifadeyle, ölümü hatırlatan şeylerle karşılaşınca beliren ölüm korkusu, sürekli olmamasıyla ölüm kaygısından ayrılmaktadır.[24] Fromm ise ölümden önce duyulacak acılar ve ağrılardan korkmanın mümkün olduğunu; ancak bunu ölüm korkusu olarak nitelendirmenin doğru olmadığını ifade etmiştir.[25] Bu nedenle bu çalışma boyunca ölüm korkusu ve ölüm kaygısı aynı anlamda kullanılacaktır.

İnsanın en büyük korkusunun ölüm olduğunu, öyle ki bu korkunun diğer bütün korkulardan daha şiddetli ve etkili olduğunu ifade eden İbn Miskeveyh (939-1030), ölüm korkusunu ancak gerçek ölümü veya nefsinin ne olacağını bilmeyenlerin ya da bedeni çürüyüp dağıldığı zaman özüyle nefsinin de yok olup gideceğini zannedenlerin hissedeceklerini belirtmiştir. Ona göre ölümden korkan bu insanlar, önceden geçirdikleri ve ölüme sebep olabilecek hastalıkların acısından daha büyük bir acı duyacaklarını ya da ölümden sonra cezaya uğrayacaklarını düşünürler. Ayrıca bu insanlar, ölümden sonra başlarına gelecek şeylerin kaygısını çekerler veya mal ve mülklerinden ayrılacak oldukları için üzüntü duyarlar. Bütün bu kaygılar İbn Miskeveyh'e göre boş kuruntular ve gerçek dışı şeylerdir.[26]

İbn Sina (980-1037), Batı dünyasından yaklaşık on asır önce modern

[21] Jerry M. Burger, *Kişilik*, çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 697.
[22] Rita L. Atkinson vd., *Psikolojiye Giriş*, çev. Yavuz Alogan (Ankara: Arkadaş yayınevi, 2010), 705.
[23] Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 152.
[24] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 153.
[25] Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 2003), 172.
[26] Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kūb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tehzîbu'l-Ahlâk/Ahlâk Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 233-234.

tanatoloji çalışmalarının kullandığı yaklaşıma oldukça benzer bir perspektifle konuya yaklaşmıştır. Ona göre ölüm korkusunun temel nedeni ölümle ilgili yanlış algılardır.[27] Gazâlî (1058-1111) ise ölümü dinî hayatı olumlu olarak motive edebilecek ve ona ivme kazandıracak bir faktör olarak değerlendirmiştir. Ölüm korkusunun nedenlerine de değinmiş olan ve bunların, dinin gereklerine göre yaşanmamaktan kaynaklanan cezalandırma korkusu, ölümden sonraki hayatla ilgili belirsizlik, sahip olunan malı ve mülkü kaybetme ve buna bağlı olarak hayatın zevklerinden mahrum olma korkusu olduğunu söyleyen Gazâlî'nin ölüm korkusu ile ilgili görüşlerinin İbn Miskeveyh ve İbn Sina'nın görüşleriyle önemli ölçüde paralellik arz ettiği görülmektedir.[28]

Yaşamı sahip olunacak bir mal gibi gören insanın ölümden korkmasını akıldışı bir davranış olarak karşılamamak gerekir. Çünkü bu korku ölümden değil, sahip olunan şeyleri, bedeni, malı, mülkü, benliği yitirmekten ve hiçbir şeye sahip olunamayacak olan bir uçuruma, yok olmaya sürüklenmekten kaynaklanan bir korkudur.[29] Genel olarak ifade etmek gerekirse ölüm korkusu ya da kaygısının, belirsizlik, bedeni kaybetme, acı duyma, yalnızlık, yakınlarını kaybetme, denetimi kaybetme, kimlik duygusunu kaybetme ve gerilemeden kaynaklandığı ifade edilebilir.[30]

2. Ölüme Karşı Tutumlar

2.1. İnkâr Etme

Ölüm karşısında gösterilen en yaygın tutum onu inkâr etmektir. Zira, tanımlanamayacak kadar acı olan ölüm, bireyselliğimizin en keskin ifadesidir.[31] Eski kültürlerde merkezî bir ilgi konusu olan ve bu nedenle de varlığını her yerde hissettiren ölüm, günümüzde reddedilerek[32] insan bilincinden uzaklaştırılmıştır. Özellikle bireyselliği oldukça ileriye götüren günümüz batı toplumlarında ölüm, bastırılmış, hatta inkâr edilmesi gereken bir tabu haline getirilmiştir.[33] Yalom'a göre, ölümün kaçınılmazlığı her insanın sezgisel olarak bildiği, ancak bir gün gerçekleşeceği apaçık olan nihaî

[27] Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015), 224.
[28] Karaca, *Din Psikolojisi*, 224.
[29] Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 172.
[30] Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 52-58.
[31] Fromm, *Özgürlük Korkusu*, 222.
[32] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 42.
[33] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 226.

bir meseledir. Her ne kadar bazı terapistler, Meyer'in "Kaşınmayan yeri kaşımayın" tavsiyesine uyarcasına ölümden mümkün olduğunca uzak dursalar da çoğu terapist ölümle ilgili kaygıların her zaman için bulunduğunun, bilinç düzeyinin hemen altında süzüldüğünün farkındadır. Bu nedenle ölüm, hiçbir şeyin yapamadığı bir biçimde insanın aklını kurcalar. Bununla birlikte ölümün varlığı, çoğu kez bilincin hemen kıyısında bir yerlerde olsa da çocukluğun erken dönemlerinden itibaren insanın zihnini meşgul eder. Ancak insan, kişiliğinin oluşmasında büyük bir rol oynayan ölüm kaygısına karşı, yadsıma temelli bir savunma mekanizması geliştirmiştir.[34] Bu nedenle cinsellik, refah ve mutluluk düşüncesinin kol gezdiği çağdaş dünyada, utanılacak bir olgu olarak düşünülen ölümü hatırlatan ve hatırlatabilecek olan her şeyden uzak kalmak modern bir davranış biçimi olarak yaygınlık kazanmıştır. Hiç kuşkusuz bu durumda, kültürün sekülerleşmesi ve dinî değerlerin gücünü yitirmesinin de önemli bir faktör olduğu açıktır. Zira, her şeyi dünya hayatı ile sınırlayan bir kültürel ortamda insanların ölümü kabullenmeleri pek de kolay değildir.[35]

Mutluluk düşüncesi, insanın üzüntü, acı, kaygı gibi olumsuz bir duygu doğuran her türlü ortamdan kaçınarak, kolektif mutluluğa katkıda bulunmaya yönelik toplumsal bir görev ve yükümlüğü zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle, mutsuzluk insanı derinlemesine kuşatmış olsa bile (bazı kültürlerde) her zaman mutlu görünme zorunluluğu vardır.[36] Örneğin Japon kültüründe gülümsemek geleneksel olarak öğretilen ahlâkî bir kuraldır. Ancak bu gülümsemenin her zaman mutlulukla ilişkisi yoktur. Bu nedenle Japon çocuklarına erken yaşlardan itibaren sosyal bir görev olarak gülümsemeleri öğretilir. Bunun amacı mutlu görünerek, arkadaşlarına üzüntü ve keder vermekten kaçınmaktır.[37] Aynen bunun gibi insan zihnini ölüm fikrinden uzaklaştırmak amacıyla gündelik işlerle derinden meşgul olmak suretiyle ustaca kurgulanmış olan bir hileden başka bir şey olmayan[38], ölen kişilerin makyajlanarak güzelleştirilme işlemleri, gösterişli cenaze törenleri gibi davranışlar ön plana çıkmaktadır.[39] Bu durum, adeta "ölmemek için direnç göstermek" anlamına gelmektedir. Hâlbuki ölüm, bir anlamda ibret alınarak hayatın anlamlandırılması için bir araç

[34] Irvin D. Yalom, *Din ve Psikiyatri*, çev. Emre Ağanoğlu (İstanbul: Turkuvaz Kitap, 2012), 41.
[35] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 42-43.
[36] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 43.
[37] Mustafa Köylü, *Psiko-Sosyal Açıdan Dinî İletişim* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 81.
[38] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 43.
[39] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 43.

olarak da düşünülebilir. Bu durum, "Ölüm, daha çok ders veren bir öğretmen gibidir. Ön sıralara gelmedikçe neler söylediğini gerçek anlamda duyamazsınız"[40] şeklinde ifade edilmiştir.

Hökelekli'nin de ifade ettiği üzere, ölümü inkâr etmenin kısaca iki tarzından söz edilebilir: Maskeleme ve bastırma. Maskeleme, ölümü hatırlamamak, onunla hiç karşı karşıya kalmamak, onun hakkında düşünme fırsatı bulmamak için kendini günlük işlere, çalışmalara vermek ve hayatı çok yoğun bir şekilde yaşamak şeklinde gerçekleşirken, bastırma ise, ölüm kavramını şuurdan atarak onu etkisiz hale getirmek şeklinde gerçekleşir.[41]

2.2. Meydan Okuma

İnsan varoluşunu sona erdirdiği için bazılarınca "zalim bir efendi" olarak kabul edilen ölüm,[42] modern dünyada, insana meydan okunan bir şey haline getirilmiş ve bildik nesneler dünyasının dışına itilerek hayal âleminde erotizmle birleştirilmiş ve kurulu düzenden kopuşu ifade eder hale getirilmiştir.[43]

Özellikle, günümüzde ölümün yok edilmesi gereken bir düşman olduğu fikri oldukça yaygınlık kazanmıştır. Tıptaki gelişmeler insanın bu yöndeki arzusunu körüklemiştir. Zira son yıllarda yaşam destek ve yoğun bakım üniteleri sayesinde birçok ölümcül hastalıkta ölüm oranının azaltılmış olması bu yöndeki arzuyu daha da güçlendirmiştir. Öyle ki bu durum, insanları sonsuza kadar yaşama umuduyla farklı arayışlara sürüklemiştir. Şöyle ki tedavisi henüz bulunmayan bir hastalığa yakalanmış olan kişilerin dondurularak saklanmaları bu yönde yapılan bir uygulamadır. Bu sayede, ileride geliştirilebilecek tedavi teknikleriyle bu gibi kişilerin yeniden canlandırılarak tedavi edilip yaşamlarının uzatılması düşünülmektedir.[44] Özellikle bugün ABD'de yakalanmış oldukları ölümcül hastalığın tedavisinin bulunabileceği ya da gençleştirilebilmek için, -196 derecede dondurularak yeniden canlandırılabilecekleri günü bekleyen[45] birçok "uyuyan ölü" bulunmaktadır. "Dondur, bekle, canlandır" sloganıyla ifade edilen bir süreç içerisinde canlılığın sürdürülmesinin insanın elinde olduğuna ve ölümün er ya da geç

[40] Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), 290.
[41] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 44.
[42] Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm* (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), 392.
[43] Karaca, *Din Psikolojisi*, 228.
[44] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 44.
[45] Karaca, *Din Psikolojisi*, 228.

yok edilebileceğine dair umutlar tetiklenmektedir. Ölümü yenmenin ya da geriletmenin cazibesi o kadar sürükleyici olmuştur ki bu durumun doğurabileceği etik sorunlar göz ardı edilmiştir.[46]

Ölüm riski yüksek olan eğlencelerle uğraşmanın da ölüme meydan okuyan tutumlar arasında değerlendirilmeleri mümkündür. Zira bu tür etkinliklerde kişi, tehlikeli durumlardan kaçmak yerine, onları arayıp ön plana çıkartmaktadır. Denge jimnastiği, bungee jumping ve araba yarışı gibi etkinlikler de bir tür ölüme meydan okumaya yönelik tutumlardır.[47]

2.3. Ölümü İsteme

Freud, insan davranışlarının birçoğunu yaşam ve cinsellik içgüdüsüne bağlamıştır. Ancak meslek hayatının ilerleyen yıllarında buna, "ölmek ve toprağa karışmak isteği" anlamına gelen ölüm içgüdüsünü de eklemiştir.[48] Jung ise bu anlamda biyolojik temele bağlı bir ölüm içgüdüsünü kabul etmez. Ona göre manevî hayata işaret eden başka bir içgüdü vardır.[49] Bununla birlikte Jung, insanın dölyatağındaki çabasız varoluşa dönme eğiliminde olduğunu ifade eden ve bunu ölüme ulaşma isteği olarak yorumlayan Rank'e[50] benzer şekilde bir ölüm içgüdüsüne işaret etmiştir. İnsanın bilinçaltında varlığını kuvvetle hissettiren ölüm isteği ve özlemini, anne rahmindeki rahat ve huzurlu bir hayata dönüşün bir ifadesi olarak yorumlayan Jung'a göre, bu eğilim psikolojik hayatın gelişimini engelleyen bir "gerileme"dir (regression). Rank'e göre, yaşam mücadelesinde insanın düşmanı kendi dışında değil, kendi içindedir; insan onu beraberinde taşımaktadır. Bu durum, kendi iç derinliklerine doğru tehlikeli bir özlem duyma, kendi iç kaynağında yok olup gitme özlemi, "anneler cenneti"nin aşağılarına doğru çekilme özlemidir. Zira, insanda sakinliğe, sessizliğe, rahatlığa, denge ve uyuma olan eğilim, onun ölüme duyduğu özlemden kaynaklanır. Jung'a göre insan, hareketsizliği, tamamlanmayı ve dengeyi aramaktadır. Esasen bu durum, insanın ölüme tutkun olduğu için değil, yaşamayı beceremediği için ölmek istediğini ifade etmektedir.[51]

[46] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 45.
[47] Karaca, *Din Psikolojisi*, 228.
[48] Burger, *Kişilik*, 81.
[49] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 46-47.
[50] Otto Rank, *Doğum Travması ve Psikanalizdeki Anlamı*, çev. Sabir Yücesoy (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 9.
[51] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 46-47.

2.4. Ölümü Kabullenme

Genel olarak hayatını iyi bir şekilde değerlendirdiği duygusuna sahip olan kişiler, ölümü sükûnetle kabul edebilirler.[52] Esasen ölümü kabullenme, Kübler Ross'un tespit ettiği şekliyle bizzat ölüm sürecinde ve ölümü yaklaşan insanların yaşamış olduğu beş psikolojik aşamadan sonuncusudur.[53]

Ölümü kabullenme tutumu, varoluşçu bazı filozoflarda da görülür. Bu filozoflardan bir kısmı, hayatın sürdürülmesinin temel sebebinin ölüm olduğunu düşünürken, bazıları ölümün fizyolojik bir son değil, bilakis var olmama tehdidi olarak algılandığını savunur.[54] Örneğin Heidegger, iki farklı varlık durumundan söz eder. Ona göre bunların ilki, dünya üzerinde *şeylerin oldukları biçimlerini* hayretle izleyen "gündelik varlık" durumudur. Bu durum, kişiyi çevreleyen nesnelerin bolluğuyla uyuşturulmuş olduğuna dair bir unutkanlık durumudur. Heidegger'e göre ikinci varlık durumu ise "ontolojik varlık durumu"dur. Bu durumdaki insan, gerçekçi bir şekilde yaşadığını ve *şeylerin varoluşlarını*, hatta tam da olduğu şekliyle var olduklarını hayretle izlediği, varlığın *farkında olma* durumudur. Bu aşamadaki bireyin, yaşamında değişiklikler yapmaya hazır olduğunu belirten Heidegger,[55] ölümün hayatın bir gerçeği olduğunu ve bunun kabullenilmesinin yaratıcı enerjiyi açığa çıkartacağını vurgulamak istemiştir.

3. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Araştırmanın konusu, Covid-19 pandemi neslinde[56] dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkilerdir. Bu bağlamda araştırmada, pandemi sürecini yaşayan kişilerin dinî tutumlarıyla ölüm kaygısı arasında nasıl bir ilişki olduğu belirlenmeye çalışılacaktır. Salgının bütün dünyada olduğu gibi, ülkemizde de beklenmedik bir anda ve çok hızlı bir şekilde yayılmasının yanında, insanların bu virüs salgını karşısında çok yoğun bir şekilde ölüm korkusu ya da ölüm kaygısı yaşadıklarını düşündürecek birtakım tutum ve davranışların gözlemlenmesi araştırma konusunun belirlenmesinde temel belirleyici faktör olmuştur. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: *Henüz araştırma yapılmadan insanlarda gözlemlenen ve ölüm kaygısına işaret ettiği düşünülen*

[52] Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 41.

[53] Doktor olan Ross, ölmek üzere olan hastalarıyla yaptığı çalışmalarda ölüm sürecinin, "yadsıma", "öfke", "pazarlık etme", "depresyon" ve "kabullenme" şeklinde beş psikolojik aşamadan geçtiğini ortaya koymuştur. Bk. Elisabeth Kübler Ross, *On Death and Dying* (New York: Mc Millian Publishing, 1969), 38-42, 50, 82-84, 85-87, 111-114.; Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 24.

[54] Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 41-42.

[55] Yalom, *Din ve Psikiyatri*, 42.

[56] Covid-19 Pandemi Nesli: Bu dönemi yaşayan insanlar kastedilmiştir.

tutum ve davranışların, Covid-19 salgınından kaynaklanmış olabileceği kanaatine nasıl ulaşıldı? Bu sorunun kanaatimizce basit bir cevabı vardır: Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de büyük ölçüde hayatın durmasından dolayı Covid-19 salgının, insanların yoğun bir şekilde ölüm kaygısı yaşamalarına neden olduğu düşünülmektedir. Esasen bu cevap, büyük ölçüde sübjektiflik taşımaktadır. Zira konu yeni olduğu için henüz yeterli bilimsel çalışmalar yapılıp sonuçlar paylaşılmamıştır. Ancak yapılan gözlemler, Covid-19 salgınının ölüm kaygısı yaşayan insanları ölüm ve ölüm ötesini hatırlamaya sevk ettiği söylenebilir. Böyle bir düşünce insanları ister istemez başka bir gerçekle de karşı karşıya getirmiştir: Din ve dindarlık.

Tüm bu nedenlerden dolayı araştırmanın amacı, Covid-19 pandemi döneminde yaşayan insanların dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişkileri ampirik olarak incelemektir. Zira aradaki ilişkinin tespit edilmesinin iki açıdan önemli olduğu düşünülmektedir: Birincisi, özellikle salgın sonrası, insanların yaşadıklarını düşündüğümüz travmanın rehabilitasyon sürecinde onlara yardım sunacak olan uzmanlara bilimsel argümanlar sunmak, ikincisi ise, konu ile ilgili olarak yapılacak olan çalışmalara bir temel oluşturmaktır.

4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın temel hipotezi, *dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır* şeklindedir. Araştırmanın alt hipotezleri ise şöyledir:

- Kadınların dindarlık düzeyleri erkeklerden daha yüksektir.
- Evliler bekârlardan daha dindardır.
- Yaşa bağlı olarak dindarlık düzeyi de artmaktadır.
- Sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan bireylerin dindarlık düzeyleri daha yüksektir.
- Kadınların ölüm kaygısı erkeklerden daha fazladır.
- Evlilerin ölüm kaygısı düzeyleri bekârlardan daha yüksektir.
- Ölüm kaygısı düzeyleri yaşa bağlı olarak artış göstermektedir.
- Sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bireyler, düşük olanlara göre daha az ölüm kaygısı yaşarlar.
- Örneklemin dindarlık düzeyleri ölüm kaygısı düzeylerini yordamaktadır.

5. Yöntem

5.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, tarama modeline uygun betimsel bir çalışmadır. Bu amaçla, çalışmada, Covid-19 pandemi döneminde yaşayan bireylerin ölüm kaygısının bazı demografik özellikler ve dindarlık değişkenlerine göre açıklanması hedeflenmiştir.

5.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, Erzincan, İstanbul, Ardahan, Sakarya, Giresun, Malatya ve Kayseri'de ikamet eden 15-64 yaş grubuna giren bireylerden oluşmaktadır. Araştırma evreninin bu kadar geniş bir alanı kapsamasının nedeni ise verilerin elde edilecek olduğu örneklem grubunun heterojenliğini sağlamaktır. Zira örneklemin heterojenliği, elde edilecek olan verilerin güvenilirliği ve geçerliliği üzerinde önemli ölçüde etkili olmaktadır.

Araştırmanın örneklem grubu ise ifade edilen illerde ikamet eden bireyler arasından basit tesadüfî örnekleme yoluyla seçilen yaşları 15 ile 64 yaş arasında değişen toplam 660 kişiden oluşmaktadır. Örneklem grubunun özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Demografik Değişkenler ve Özellikleri

Değişkenler	Özellikler	N	%
Cinsiyet	Erkek	319	48.3
	Kadın	341	51.7
	Toplam	660	100.0
Medenî Durum	Evli	248	37.6
	Bekâr	412	62.4
	Toplam	660	100.0
Yaş Grupları	15-22	75	11.4
	23-39	327	49.5
	40-64	258	39.1
	Toplam	660	100.00
Sosyo-Ekonomik Düzey	Düşük	30	4.5
	Ortanın Altı	51	7.7
	Orta	433	65.6
	Ortanın Üstü	146	22.1
	Toplam	660	100.0

5.3. Veri Toplama Araçları

5.3.1. Kişisel Bilgi Formu

Kişisel Bilgi Formunda örneklemin cinsiyet, medenî durum, yaş ve sosyo-ekonomik değişkenlerine dair soru cümleleri yer almaktadır.

5.3.2. Dinî Yönelim Kendini Tanıma Envanteri (DYKTE)

DYKTE, Onay tarafından geliştirilmiş bir ölçektir. 4'lü Likert Tipi olarak geliştirilmiş olan ölçek, tek faktörlü bir yapıya sahiptir. Toplam 25 maddeden oluşan ölçeğin her bir maddesi "1=Hiçbir Zaman", "2=Bazen", "3=Çoğu Zaman" ve "4=Her Zaman" şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçekte yer alan 7 madde olumsuz, 18 madde ise olumlu cümle yapısındadır. Bu nedenle verilerin analizleri yapılmadan önce ölçeğin ilgili maddelerinin (3, 7, 12, 14, 17, 20 ve 25) ters çevrilmesi gerekmektedir. Bu ölçekten alınabilecek olan minimum puan 25 iken, en yüksek puan ise 100'dür. Ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı (r=0.96); split-half/yarılama yöntemiyle iki yarı testten elde edilen güvenirlik katsayısı (r=0.95)'tir. Ölçeğin madde toplam puan katsayıları ise (r=.50) ile (r=0.85) arasında değişmektedir.[57]

5.3.3. Ölüm Kaygısı Ölçeği

Thorson ve Powell tarafından geliştirilip, Karaca ve Yıldız tarafından Türkçeye uyarlanan Ölüm Kaygısı Ölçeği toplam 25 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 17 maddesi, "tabutlar beni huzursuz eder" gibi olumlu cümle yapısında, 8 maddesi ise "kansere yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum" gibi olumsuz cümle yapısındadır. 5 dereceli Likert tipi olan ölçeğin her bir maddesi, "0=Kesinlikle Katılmıyorum", "1=Katılmıyorum", "2=Kararsızım", "3=Katılıyorum" ve "4=Tamamen Katılıyorum" şeklinde puanlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek olan en düşük puan, "0", en yüksek puan ise "100"'dür. Puanların yüksek olması kaygının da yüksek olduğu anlamına gelir. Ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı (r=0.84), test-tekrar test güvenirlik katsayısı (r=0.90)dır. Ölçeğin madde-toplam puan korelasyon katsayıları ise, (r=0.35) ile (r=0.49) arasında değişmektedir.[58]

5.4. Verilerin Analizi

Anket, Nisan-Mayıs 2020'de uygulanmıştır. 722 kişiye dağıtılan form-

[57] Ahmet Onay, *Dinî Yönelim Düzeyi ile Sınav Kaygısı İlişkisi ve Sınav Kaygısında Hipnoterapi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 23-29.

[58] Faruk Karaca – Murat Yıldız, "Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği"nin Türkçe Çevirisinin Normal Popülasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması", *Tabula Rasa* 1 (2001), 48-52, 43-55.

ların 62 tanesi yanlış ve eksik doldurmalar nedeniyle değerlendirmeye alınmamıştır.

Araştırmada elde edilen veriler SPSS for Windows 22.0 istatistik paket programıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizi ve hipotezlerin test edilebilmesi için T testi, Tek Faktörlü Varyans Analizi-ANOVA ve Pearson Momentler Çarpım Korelasyon analizi yapılmış ve değişkenler arasındaki ilişkilerin derecesi ortaya konmuştur. Varyans analizi sonucunda aralarında anlamlı fark bulunan ortalamalar arasında çoklu karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla Post Hoc Scheffe ve LSD testleri kullanılarak farkın kaynağı belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca dindarlığın ölüm kaygısını yordama gücünü belirleyebilmek için basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır.

6. Bulgu ve Yorumlar

6.1. Demografik Değişkenler ile Dindarlık İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

6.1.1. Cinsiyet ile Dindarlık İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 2: Cinsiyet Değişkenine Göre Dindarlık Düzeyleri

Boyutlar	Cinsiyet	N	%	X̄	SS	Farklar
Dindarlık	Erkek	319	48.3	84.8[a]	9.9	
	Kadın	341	51.7	82.2[b]	10.3	a-b
	P<.01 t=3.340					

Tablo 2'de görüldüğü üzere, örneklemin dindarlık düzeyi cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermiştir (p<.0.01). Buna göre erkeklerin dindarlık puanı (X̄=84.8) iken, kadınların ise (X̄=82.2)'dir. Bulgulara göre, erkeklerin kadınlardan daha fazla dindarlık düzeyine sahip olduğu söylenebilir. Bu sonucun "kadınların dindarlık düzeyleri erkeklerden daha yüksektir" şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamadığı görülmektedir.

Yapılmış olan bazı çalışmalarda cinsiyet değişkeninin dindarlık üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.[59] Yine bazı çalışmalarda, erkeklerin dindarlık düzeylerinin kadınlara oranla daha yüksek[60] olduğu, bazılarında ise tam tersi bir şekilde kadınların erkek-

[59] Muhammed Kızılgeçit, *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 170.; Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004), 103.

[60] Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 147.

lerden daha fazla dindarlık puanına sahip oldukları belirlenmiştir.[61] Nitekim Kımter ve Köftegül'ün yetişkinlerde ölüm kaygısı ile dindarlık ilişkisinin incelenmiş olduğu bir çalışmada, kadınların genel dindarlık, dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve Allah'la ilişki düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.[62] Ancak bu çalışmada kadınların erkeklerden daha fazla dindarlık puanına sahip olacakları öngörülmesine rağmen, bu öngörü gerçekleşmemiştir. Genel olarak erkeklerin ailesinin güvenliğini sağlamak ve geçimini temin etmek gibi bir sorumlulukları olduğundan bu sonucun beklenen bir durum olduğu düşünülebilir. Zira ailesinin bir anlamda güvenli limanı olan erkeklerin dinî inançlarından güç alarak Covid-19'dan kaynaklanan bu zor süreci asgari hasarla atlatmaya çalıştığı düşünülebilir. Çünkü din, stres verici olan bu sürecin yükünü hafifletebilir. Tokur'un dindarlığın stres üzerindeki etkisini araştırmış olduğu çalışmasında, bu yönde bulgulara ulaşılmıştır.[63] Nitekim, dini insanın kutsalla kurmuş olduğu manevî ve ruhsal bir ilişki şeklinde tanımlayan Thouless,[64] dinin ifade edilmiş olan fonksiyonuna işaret etmiştir.

6.1.2. Medenî Durum ile Dindarlık İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 3: Medenî Durum Değişkenine Göre Dindarlık Düzeyleri

Boyutlar	Medenî Durum	N	%	$\bar{X}$	SS	Farklar
Dindarlık	Evli	248	37.6	85.4[a]	9.1	a-b
	Bekâr	412	62.4	80.2[b]	11.0	
	Toplam	660	100.0	83.5	10.20	
	P<.01 $F_{(42.457)}$ = 1.658					

Tablo 3'te görüldüğü gibi, örneklemin dindarlık düzeyinin medenî

[61] Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık* (Adana: Karahan Kitabevi, 2013), 247.

[62] Nurten Kımter – Özlem Köftegül, "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017), 67-68.

[63] Behlül Tokur, *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 179.

[64] Robert Henry Thouless, *An Introduction to the Psychology of Religion* (London: Cambridge University Press, 1974), 11-13.; Faruk Karaca, "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine", *Dinî Araştırmalar* 6/16 (2003), 75.

durum değişkenine göre anlamlı bir düzeyde farklılaştığı görülmektedir (p<.01). Buna göre, evlilerin dindarlık puanı (X̄=85.4) iken, bekârların ise (X̄=80.2)'dir. Buna göre, evlilerin bekârlardan daha dindar oldukları söylenebilir. Bu sonuç, "evlilerin bekârlardan daha dindar olduğu" şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamaktadır.

Karaca'nın konuyla ilgili olarak yapmış olduğu çalışmada, evlilerin bekârlardan daha fazla dindar oldukları tespit edilmiş, araştırmacı bu durumu, evlilikle beraber hayatın biraz daha durulmuş ve yaşla birlikte dine yönelmenin biraz daha artmış olmasından kaynaklanmış olabileceği şeklinde yorumlamıştır.[65] Sıkıntılı bir süreci ihtiva eden salgın dönemi bizatihi içerisinde birçok zorlukları da barındırmaktadır. Bununla birlikte, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devlet otoritesinin talepleri doğrultusunda "Hayat Eve Sığar. Evde Kal Türkiye" sloganıyla vatandaşların evde kalmaları istenmiş, bu talebe uymayan kişilere ise yaptırım uygulanmıştır. Bu durum, ister istemez tüm aile bireylerini evde kalmaya zorlamış ve salgın sürecinin sıkıntısını bir kat daha arttırmıştır. Böyle bir zorunluluk, genel olarak çocuk sahibi olan ve işe gidememekten dolayı ekonomik sıkıntı çeken evli bireylerin dindarlık düzeylerine olumlu yansımış olabilir. Zira bu bireyler dinin sabır, umut, iyimserlik ve tevekkül gibi unsurlarını kullanarak yaşadıkları zorlukları daha katlanılabilir hale sokabilirler. Doğan'ın yapmış olduğu çalışmada, evli bireylerin yaşanan zorluklara katlanmak için dinî başa çıkma etkinliklerine bekârlardan daha fazla başvurdukları belirlenmiştir.[66] Araştırmacının bu tespitinin bu çalışmanın bulgularını desteklediği düşünülmektedir.

6.1.3. Yaş Grupları ile Dindarlık İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 4: Yaş Grubu Değişkenine Göre Dindarlık Düzeyleri

Boyutlar	Yaş Grupları	N	%	X̄	SS	Farklar
Dindarlık	15-22	75	11.4	79.6[a]	10.3	c-a, b
	23-39	327	49.5	82.1[b]	9.8	
	40-64	258	39.1	86.3[c]	9.9	
	Toplam	660	100.00	83.5	10.2	
	p<.01 $F_{(19,305)}$=2.657					

[65] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 347-348.

[66] Mebrure Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 220, 223.

Tablo 4'te görüldüğü üzere, örneklemin dindarlık düzeyleri yaş grubu değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir (p<.01). Buna göre "15-22 yaş" grubunun dindarlık puanı ($\bar{X}$=79.6), "23-39 yaş" grubunun ($\bar{X}$=82.1) ve "40-64 yaş" grubunun ise ($\bar{X}$=86.3)'tür. Bulgulara göre, anlamlı farklılaşmanın sadece "40-64 yaş" grubu ile diğer iki grup arasında olduğu görülmektedir. Buna göre, "40-64 yaş" grubunda olan insanların, "15-22 yaş" grubu ve "23-39 yaş" grubundan daha fazla dindarlık eğilimine sahip oldukları söylenebilir. Bu sonuçlar, "örneklem grubunun dindarlık düzeyleri yaşa bağlı olarak artış göstermektedir" şeklindeki araştırma hipotezini kısmen doğrulamaktadır. Esasen "23-39 yaş" grubunun dindarlık puanının, "15-22 yaş" grubunun dindarlık puanından daha yüksek olduğu düşünüldüğünde ilgili hipotezin doğrulanmış olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı bile ifade edilebilir.

Yapıcı'nın çalışmasında yaşla birlikte dua etme sıklığında bir artış olduğu, ancak dindarlığın diğer boyutlarında anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.[67] Bununla birlikte bazı çalışmalarda yaşla birlikte özellikle dua etmenin, dinî değerler üzerinde düşünmenin, dinin önemini idrak etmenin ve dinî konulara ilginin arttığı tespit edilmiştir.[68]

Araştırmada yaşla birlikte, özellikle de "40-64 yaş" grubu bireylerin dindarlık düzeyinin anlamlı bir şekilde diğer gruplardan yüksek olmasında, bu kişilerin aktif ve yoğun bir şekilde geçmiş yaşantılarını anlamlandırma çabasına girmiş olmalarının etkili olabileceği düşünülebilir. Zira, her ne kadar Covid-19 salgınına hazırlıksız yakalanmak insanlarda bir şok etkisi yaratmış olsa da bu süreç özellikle yaşlı insanların "ikinci baharlarını kışa çevirmiştir." Bu durum, yaşlıların Erikson'un yaşamın sekiz yolu dediği ve ilk yedi yolun bir muhasebesini oluşturan, başka bir ifadeyle geçmişin meyvelerinin toplandığı[69] umutsuzluğa karşı bütünlük dönemindeki sorgulamalarını biraz daha öne çekmiş olabilir. Zira yaşlı insanların önlerinde kısa bir yaşam olduğu algısı onları böylesine zor bir dönemde yoğun bir anlamlandırma sürecine itmiş olabilir.,

[67] Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, 260.
[68] Michael Argyle – Benjamin Beit-Hallahmi, "Yaş ve Din", çev. Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (1992), 328.
[69] Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007), 112.

6.1.4. Sosyo-Ekonomik Durum ile Dindarlık İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 5: Sosyo-Ekonomik Durum Değişkenine Göre Dindarlık Düzeyleri

Boyutlar	Sosyo-Ekonomik Durum	N	%	X̄	SS	Farklar
Dindarlık	Düşük	30	4.5	82.7	11.7	-
	Ortanın Altı	51	7.7	82.4	10.6	
	Orta	433	65.6	83.5	9.9	
	Ortanın Üstü	146	22.1	83.8	10.4	
	Toplam	660	100.0	83.5	10.2	
	$p>.05\ F_{(0.304)}=3.656$					

Tablo 5'teki verilere göre, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan bireylerin dindarlık puanları (X̄=82.7), ortanın altında olanların (X̄=82.4), orta düzeydekilerin (X̄=83.5) ve ortanın üstündekilerin ise (X̄=83.8)'dir. Buna göre örneklemin dindarlık düzeylerinin sosyo-ekonomik düzeye göre farklılaşmadığı görülmektedir (p>.05). Bu sonuç, "sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan bireylerin dindarlık düzeylerinin yüksek olanlardan daha fazla olacağı" yönündeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır. Başka bir ifadeyle sosyo-ekonomik düzeyin dindarlık üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Her ne kadar Weber, dinin orta sınıfların aşağı kesimlerinde en canlı yaşayış biçimine sahip olacağını ifade etmiş[70] olsa da araştırmada böyle bir sonuç tespit edilememiştir. Tam aksine Kımter ve Köftegül'ün yapmış oldukları çalışmada, sosyo-ekonomik düzey ile dinî duygu, dinî davranış, dinî biliş, dinî ilişki ve genel dindarlık arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir (p<.01).[71]

Bu çalışma bağlamında bakıldığında sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bireylerin dindarlık düzeylerinin, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olanlardan nispeten daha yüksek olmasında, Covid-19 salgını nedeniyle yaşanan ekonomik krizin etkisinin olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu salgının, "azdan az, çoktan çok gider" perspektifiyle birçok insanı etki-

[70] Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 20.

[71] Kımter - Köftegül, "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", 68-69.; Nurten Kımter, *Benlik Saygısı ve Din* (İstanbul: Kriter Yayınları, 2012), 216.

lediği gözlenmektedir. Bu nedenle sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bireylerin gerek virüs korkusu gerekse de devletin yapmış olduğu kısıtlamalar nedeniyle bu avantajlarının kısıtlandığı görülmektedir. Bu durum, sosyo-ekonomik yönden daha rahat olmalarına rağmen, bu kişileri bir anlamda ölüm ve ötesini "durup düşünme"ye sevk etmiş olabilir.

6.2. Demografik Değişkenler ile Ölüm Kaygısı İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

6.2.1. Cinsiyet ile Ölüm Kaygısı İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 6: Cinsiyet Değişkenine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Boyutlar	Cinsiyet	N	%	X̄	SS	Farklar
Ölüm Kaygısı	Erkek	319	48.3	43.2[a]	13.7	b-a
	Kadın	341	51.7	52.5[b]	15.3	
	P<.01 t=-8.190					

Tablo 6'da görüldüğü üzere, örneklemin ölüm kaygısı düzeyi cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermiştir (p<.0.01). Buna göre erkeklerin ölüm kaygısı düzeyi puanı (X̄=43.2) iken, kadınların ise (X̄=52.5)'tir. Buna göre, kadınlar erkeklerden daha fazla ölüm kaygısı yaşadıkları söylenebilir. Bu sonuç "kadınların ölüm kaygısı düzeylerinin erkeklerden daha fazla olacağı" şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamaktadır. Karaca'nın çalışmasında da erkeklerin ölüm kaygısının kadınlardan daha az olduğu tespit edilmiştir.[72]

Tablo 2'de görüleceği üzere, erkeklerin kadınlardan daha dindar olmaları, Tablo 6'daki bulgulara da yansımış gibi görülmektedir. Zira Covid-19 salgınının etkisiyle yükseldiği düşünülen erkeklerin dindarlık düzeylerinin, ölüm kaygısı düzeylerini düşürdüğü ifade edilebilir. Esasen insanın öleceğinin bilincinde olan tek canlı olması nedeniyle ne zaman öleceğini bilememesi onda bir ölüm kaygısına yol açabilmektedir. Ancak pandemi döneminde her gün Sağlık Bakanlığı'nın açıklamış olduğu ölüm oranının, belirsizliği somut hale getirerek ölümü somutlaştırıp insanın karşısına çıkarttığı söylenebilir. Bu da yaratılış itibariyle daha duygusal ve kırılgan olan kadınların ölüm kaygısını da arttırmış olabilir. Hökelekli'nin çalış-

[72] Karaca, *Din Psikolojisi*, 359.; Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 138.

masında da bu yönde bulgulara ulaşılmıştır. Araştırmacıya göre, kadınlarda erkeklere nispeten ölüm korkusunun daha yaygın olmasında, "sevilen objelerden ayrılma" duygusu kadınlarda erkeklere oranla en yüksek ölümden korkma sebebini oluşturmaktadır. Bu durum, kadınların "duygusal" yapısını ve sevgi objelerine bağlanmadaki kuvvet derecesini açığa vurması bakımından oldukça anlamlıdır.[73] Salgının bu durumu daha da keskinleştirdiği düşünülmektedir. Ceylan'ın yapmış olduğu çalışmada da ölümün belirginleşmesinin kadınlarda ($\bar{X}$=25.8) ölüm korkusunu erkeklerden ($\bar{X}$=12.3) daha fazla arttırdığı tespit edilmiştir.[74]

6.2.2. Medenî Durum ile Ölüm Kaygısı İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 7: Medenî Durum Değişkenine Göre Ölüm Kayısı Düzeyleri

Boyutlar	Medenî Durum	N	%	$\bar{X}$	SS	Farklar
Ölüm Kaygısı	Evli	248	37.6[a]	46.4	14.4	
	Bekâr	412	62.4[b]	50.6	16.2	a-b
	Toplam	660	100.0	48.0	15.3	
	P<.01 $F_{(12.089)}$= 1.658					

Tablo 7'de görüldüğü gibi, örneklemin ölüm kaygısı düzeyinin medenî durumlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir (p<.01). Buna göre, evli bireylerin ölüm kaygısı puanı ($\bar{X}$=46.4) iken, bekâr katılımcıların ise ($\bar{X}$=50.6)'dır. Bulgulara göre, bekârların evlilerden daha fazla ölüm kaygısı yaşadıkları söylenebilir. Bu sonuç, "evlilerin bekârlardan daha fazla ölüm kaygısı yaşayacakları" şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır. Bu bulgu yapılmış olan başka çalışmalarla da desteklenmiştir.[75]

Tablo 3'teki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, öngörülmüş olanın aksine olan bu sonucun anlamlandırılabileceği düşünülmektedir. Zira Tablo 3'teki veriler, evlilerin dindarlık puanının ($\bar{X}$=85.4), bekârlardan ($\bar{X}$=80.2) daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, evlilerin bekârlara oranla kaybedecek çok şeylerinin olması, korunması ve geçim-

[73] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 132.

[74] Ummahan Esra Ceylan, *Ölümlülük Bilincinin Dinî Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma ile İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 88.

[75] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 359.

lerini sürdürmesi gereken bir aileye sahip olmaları gibi nedenlerle onları dinî inançlarından güç almaya itebilmekte, bu da evlilerin ölüm kaygısının bekârlardan daha düşük olmasıyla sonuçlanabilmektedir. Her ne kadar ölümle birlikte sahip olunan şeylerin kaybedileceği düşüncesinin ölüm kaygısını arttıracağı ifade edilse de[76] bu durum en azından bu çalışma verileri açısından doğrulanmamıştır. Bu sonuçta, Covid-19 salgınının da etkisiyle evli bireylerin tüm bu korku ve endişeleri bilinçaltına iterek sorumluluklarını yerine getirme bilinciyle hareket etmelerinin önemli etkisinin olduğu düşünülmektedir.

6.2.3. Yaş Grupları ile Ölüm Kaygısı İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 8: Yaş Grubu Değişkenine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Boyutlar	Yaş Grupları	N	%	X̄	SS	Farklar
Ölüm Kaygısı	15-22	75	11.4	52.9[a]	16.9	c- a, b
	23-39	327	49.5	49.1[b]	14.9	
	40-64	258	39.1	45.1[c]	14.7	
	Toplam	660	100.00	48.0	15.3	
	P<.05 $F_{(9.521)}$=2.657					

Tablo 8'de görüldüğü gibi, örneklemin ölüm kaygısı düzeyleri yaş grubu değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir (p<.01). Buna göre "15-22 yaş" grubunun ölüm kaygısı puanı (X̄=52.9), "23-39 yaş" grubunun (X̄=49.1) ve "40-64 yaş" grubunun ise (X̄=45.1)'dir. Bulgulara göre, anlamlı farklılaşmanın sadece "40-64 yaş" grubu ile diğer iki grup arasında olduğu görülmektedir. Buna göre, "40-64 yaş" grubunda olan insanların, "15-22 yaş" grubu ve "23-39 yaş" gruplarından daha az ölüm kaygısı taşıdıkları söylenebilir. Bu sonuç, "örneklem grubunun ölüm kaygısı düzeyleri yaşa bağlı olarak artış göstermektedir" şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır.

Araştırma bulgularının daha iyi anlaşılabilmesi için örneklemin yaş gruplarının gelişim özelliklerinin bilinmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki Hökelekli'nin de ifade ettiği gibi gençlik ve ilk yetişkinlik yıllarına *nispetle* 40-64 yaş grubu bireylerin artık hayattan beklentileri ile onları çalışıp çabalamaya itecek herhangi bir motivasyonları

[76] Karaca, *Din Psikolojisi*, 224.

kalmamış ya da en azından azalmıştır. Böylece kişi, önündeki zamanın kısaldığını hissetmekte ve gittikçe artan bir duyarlılıkla karamsar bir ruh haline girmeye başlayarak, artık hayatı geçip giden yıllar ile değil, geriye kalanıyla değerlendirmektedir. Hayatın kaçınılmaz olarak ölümle son bulacağı duygusu, orta yaşa yaklaşan yetişkinleri bir an olsun durup varlığının anlamını düşünmeye sevk eder. Orta yaş krizini atlatan bu kişiler, hayatın eninde sonunda kaçınılmaz olarak noktalanacağını hissederler. Bu durum bu gelişim dönemlerindeki bireyleri ister istemez dinî inançlara yöneltebilmektedir.[77] Araştırma bulguları bu durumu destekleyecek bir sonuç üretmiştir. Tablo 4'te görüleceği üzere, "40-64 yaş" grubu bireylerin dindarlık düzeyleri "15-22 yaş" ve "23-39 yaş" grubu bireylerden daha yüksek çıkmıştır. Bu sonuç üzerinde salgının da etkisinin olduğu düşünülmektedir. Yaşa bağlı olarak artan dindarlığın yaşa bağlı olarak ölüm kaygısını da azalttığı söylenebilir. Burada dindarlıkla ölüm kaygısı puanlarının yaşa bağlı durumunun göz önünde bulundurulması bulguların sağlıklı okunabilmesi için bir hayli önemlidir: "15-22 yaş" grubunun dindarlık puanı ($\bar{X}$=79.6), "23-39 yaş" grubunun ($\bar{X}$=82.1) ve "40-64 yaş" grubunun ise ($\bar{X}$=86.3); "15-22 yaş" grubunun ölüm kaygısı puanı ($\bar{X}$=52.9), "23-39 yaş" grubunun ($\bar{X}$=49.1) ve "40-64 yaş" grubunun ise ($\bar{X}$=45.1)'tür. Bulgulardan da anlaşılacağı üzere, örneklemin dindarlık düzeyleri yaşa bağlı olarak artarken, ölüm kaygısı da yaşa bağlı olarak azalmaktadır.

6.2.4. Sosyo-Ekonomik Durum ile Ölüm Kaygısı İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 9: Sosyo-Ekonomik Durum Değişkenine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Boyutlar	Sosyo-Ekonomik Durum	N	%	$\bar{X}$	SS	Farklar
Ölüm Kaygısı	Düşük	30	4.5	43.3	15.0	-
	Ortanın Altı	51	7.7	45.2	11.4	
	Orta	433	65.6	48.8	15.73	
	Ortanın Üstü	146	22.1	47.4	15.0	
	Toplam	660	100.0	48.0	15.3	
	p>.05 $F_{(2.008)}$=3.656					

[77] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 284-285.

Tablo 9'daki verilere göre, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan bireylerin ölüm kaygısı puanları ($\bar{X}$=43.3), ortanın altında olanların ($\bar{X}$=45.2), orta düzeydekilerin ($\bar{X}$=48.8) ve ortanın üstündekilerin ise ($\bar{X}$=47.4)'tür. Bulgulara göre örneklemin ölüm kaygısı düzeylerinin sosyo-ekonomik düzeye göre farklılaşmadığı görülmektedir ($p>.05$). Bu sonuç, "sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bireylerin daha az ölüm kaygısı yaşayacakları" yönündeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır. Yıldız'ın çalışmasında bu sonucu destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. İlgili çalışmada, ölüm kaygısıyla sosyo-ekonomik değişken arasındaki ilişkiyi tespit etmek için korelasyon katsayısı ($r=-.01$) olarak hesaplanmış, ancak bu tespit anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır ($p>.05$). Bununla birlikte ilgili araştırmada, sosyo-ekonomik düzey düştükçe, ölüm kaygısı puanının da düştüğü tespit edilmiş, ancak bu eğilim anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır.[78]

Sosyo-ekonomik düzey, malî açıdan önemli bir kaynağın varlığını da ifade etmektedir. Bu kaynak, bireylerin oldukça fazla sayıda mal biriktirebilmeleri için önemli bir araçtır. Bu nedenle sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan kişilerin ölümle birlikte kaybedecekleri şeylerinin de çokluğu onların, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olanlardan daha fazla ölüm kaygısı yaşayabileceklerini düşündürmektedir. Ancak araştırma bulguları bu durumu desteklememiştir. Tablo 5'te görüleceği gibi, sosyo-ekonomik düzeyle dindarlık arasında da anlamlı bir sonucun olmaması, bu konuda dindarlık bağlamında bir çıkarımda bulunulmasını da zayıflatmaktadır. Bu durum araştırma bulguları üzerinde Covid-19 salgınının etkisinin olabileceğini düşündürmektedir. Zira salgın, sosyo-ekonomik düzey ayırt etmeden birçok insan üzerinde etkisini göstermiştir. Şöyle ki bu süreçte dünya genelinde olduğu gibi araştırma verilerinin toplandığı ülkemizde de pek çok insan, işini ve ekonomik gücünü kaybetmiş, dünya adeta Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin test edildiği doğal bir laboratuvar haline gelmiştir. Tüm bunların araştırma bulguları üzerinde etkisinin olabileceği düşünülmektedir.

[78] Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 166-167.

6.3. Dindarlık ile Ölüm Kaygısı İlişkisine Dair Bulgu ve Yorumlar

Tablo 10: Dindarlık-Ölüm Kaygısı Arasındaki Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Yordayan Değişken	Ölüm Kaygısı Düzeyi			
	B	Standart Hata$_B$	β	t
Sabit	71.104	4.835		14.706
Dindarlık	-0.276	.057	-0.184	
	R= .184	R^2= .034	$F_{(23.122)}$=1.658	P<.01

Tablo 10 incelendiğinde örneklemin ölüm kaygısı düzeyinin dindarlık düzeyleri ile yordandığı görülmektedir (p<.01). Analiz sonuçları, dindarlığın, ölüm kaygısındaki varyansın sadece %03'ünü açıkladığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte beta (β=-0.184) değerleri dikkate alındığında örneklemin dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı arasında beklendiği gibi negatif bir ilişki olduğu görülür. Bu sonuç, örneklemin "dindarlık düzeyleri, ölüm kaygısı düzeylerini yordamaktadır" şeklindeki araştırma hipotezini desteklemiştir.

Tablo 11: Dindarlık ile Ölüm kaygısı Arasındaki İlişki

Değişkenler	Ölüm Kaygısı
Dindarlık	-0.184**

**p<.01

Tablo 11'de görüldüğü üzere dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (r=-0.184; p<.01). Bu sonucun "dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır" şeklindeki araştırma hipotezini desteklediği söylenebilir.

Bilindiği üzere korelasyon analizi, sadece iki değişken arasındaki ilişkinin yönünü ve derecesini göstermektedir. Yoksa bir neden-sonuç ilişkisi göstermez. Yapılan T-testi analizi, bu ilişkiyi daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 12: Dindarlık ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkiler

Dindarlık	Ölüm Kaygısı		
	N	$\bar{X}$	Ss
Düşük	158	53.3	15.6
Yüksek	190	43.1	15.7
p=.000 t= 6.018			

Tablo 12'de görüldüğü üzere, dindarlık açısından "düşük"[79] düzeyde puan alan bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri yüksek ($\bar{X}$=53.3), dindarlık açısından "yüksek" puan alanların ölüm kaygısı düzeyleri ise düşüktür ($\bar{X}$=43.1). Buna göre, dindarlığın ölüm kaygısını azalttığı söylenebilir.

Dindarlık ve ölüm kaygısıyla ilgili bulgulara genel olarak bakıldığında Covid-19 salgının bu ilişkinin gücünü oldukça arttırmış olduğu söylenebilir. Zira bu süreçte insanların yaşamış oldukları sıkıntılar onları, adeta "kılıçla duvar arasına" sıkıştırarak[80] onları sahip olduklarını ve sevdiklerini düşünmeye sevk etmiş olabilir. Oldukça doğal olan bu gibi düşünceler zaman zaman insanların aklına gelse de pandemi sürecinin, bu gibi düşünceleri daha da pekiştirdiği söylenebilir. Bu durum, Spinoza'nın "Bilge kişi ölümün değil, yaşamın üzerine düşünür"[81] ifadesinde olduğu gibi insanları bir yandan yaşamlarını sorgulamaya iterken, diğer taraftan ise zorunlu olarak ölüm ve ötesi hakkında düşünmek zorunda bırakmış olabilir. Bu zorlu sürecin "iki arada bir derede kalan" insanın ölüme yönelik korku ve kaygılarını da arttırdığı söylenebilir. Tüm bunlar, insanları ister istemez, bir yandan tıp dünyasının bir an önce salgını önleyecek ilaç ve aşı geliştirmelerine dair umut beslemeye iterken diğer taraftan ise inançlarına sığınarak bu sürecin korku ve endişe verici ikliminden korunmaya sevk ettiği ifade edilebilir.

Covid-19 salgını Freud'un "gönüllü yalnızlık" [82] dediği şeyin aksine insanları "zorunlu yalnızlık"a sürüklemiş ve onu tıpkı renk kuşağının görünmeyen bölümünün, görülebilen bölümüne bitişmesi gibi dünyadaki yaşamı izleyen ölümden sonraki yaşamı[83] düşünmeye sürüklemiş olabilir. Çünkü zor ve ıstırap verici realitelerle yüz yüze gelen insanların kaygılarını yatıştırarak koruyucu bir fonksiyon icra eden dinin, kaygıyı azaltan bir unsur olmaktan öte bir şey olduğu ifade edilmektedir. Zira din, insanların yalnızca rahatlamak için değil, aynı zamanda kutsalla içten bir bağ kurmak ve hayata anlam vermek gibi pek çok ihtiyaçlarına cevap verebil-

[79] Örneklemin dindarlık ölçeğinden aldıkları puanların ortalaması "53.5" olduğundan, ölçekten "32-78 puan" alanlar "düşük", "90-100 puan" alanlar ise "yüksek" düzey grupları olarak kabul edilmiştir. Buna göre 312 kişi değerlendirme dışı kalmıştır.

[80] José Ortega y Gasset, *İnsan ve "Herkes"*, çev. Neyire Gül Işık (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 57.

[81] Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 172.

[82] Sigmund Freud, *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 2011), 31.

[83] Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev. Hasan İlhan (Ankara: Alter Yayıncılık, 2011), 26.

me kapasitesine sahiptir.[84] Böylece dinin, insanların bu zorlu süreçle başa çıkabilmeleri için önemli bir fonksiyona sahip olduğu düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneri

İnsanoğlu varoluşsal olarak ölümlü bir varlık olmakla birlikte, ölümsüzlük arzusuyla da hayata tutunmaya çalışan bir varlıktır. Bu durum insanı kalıcı olabilmek için birbirinden farklı arayışlara itmiştir. Bu arayışlar, farklı kültürlerde ve bazen de aynı kültür içinde olmakla birlikte değişik şekillerde tezahür etmiştir. Örneğin, Budizm gibi bazı dinler Nirvana'yla, Hinduizm gibi bazı dinler Karma inancıyla bu ölümsüzlük arzularını tatmin etme yolunu tercih ederlerken, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinler de ölümden sonrasına işaret ederek bu ölümsüzlük arzusunu doyurmaya çalışmışlardır. Bazen de insanlar öldükten sonra var olabilmek için eserler inşa etmişlerdir. Ancak şurası da bir gerçektir ki hangi dinî ya da felsefî geleneğe sahip olursa olsun, genel olarak insanda bilinçaltı süreçler tarafından yönetildiği düşünülen bir etkiyle, somut varlığı ile sonsuza kadar yaşayabilme umudu bulunmaktadır. Tarihsel süreçte insanoğlunun *âb-ı hayât*, yani *ebedî bir hayat suyu* arayışı, bu durumun tipik bir göstergesidir. Ancak gelişen teknolojiyle birlikte, insanın hiçbir zaman bitmeyecekmiş gibi görünen bu arzusunun tatmin görevini tıp bilimi üstlenmiştir. Daha önceden de ifade edildiği gibi Tıp bilimi, insanları yakalanmış oldukları hastalıkların tedavisi bulununcaya kadar dondurarak ileride yeniden hayata döndürmek için olabildiğince hızlı bir bilimsel çaba içerisine girmiştir. Ancak Covid-19 salgını insanın bu çabalarına çok ani ve sert bir darbe indirmiştir. Bu salgın insana adeta varoluşsal olarak ölümlü bir varlık olduğunu, bu nedenle de ölüm ve ötesine dair düşünceleri bilincinden çıkartmaması gerektiğini hatırlatmıştır. Salgın, aynı zamanda hayatın sıkıntılarıyla başa çıkılabilmenin iki yolunu da insanoğluna göstermiştir: Bilim ve din.

İnsanların hazırlıksız yakalandıkları Covid-19 salgını, onların en temel özelliklerinden olan öz kontrol duygularını ellerinden almış ve onları belirsizliklerin içine sürüklemiştir. Bununla birlikte bu salgın, insanı adeta gözü kapalı ve elindeki kılıçla düşmanını öldürmek için can havliyle kılıcını sağa sola sallayan bir ruh haliyle baş başa bırakmıştır. Bu durum,

[84] Thouless, *An Introduction to the Psychology of Religion*, 11-13.; Karaca, "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine", 77.

zaten varoluşsal olarak insanda mevcut olan ölüm kaygısını daha da arttırmıştır. Bu nedenle araştırma bulguları, dinin insanın ölüm kaygısını azaltıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermesi oldukça önemlidir.

Covid-19 salgınının insanların ruh dünyalarında travmatik etkiler bıraktığı söylenebilir. Bu çalışma ışığında bakıldığında dinî inançların, salgının travmatik etkilerini rehabilite edici bir fonksiyon icra edebileceği düşünülmektedir. Zira psikolojik bir varlık olan insanın bu durumu tek başına kaldırması hiç de kolay değildir. Bu yüzden post-Covid-19 döneminde insanların kendi güç kaynaklarından yararlanılarak onların bu problemlerinin çözümüne katkı sunabilecek olan ampirik çalışmalara acilen ihtiyaç vardır.

Kaynakça

Afşar, Timuçin. "Bilinç ve Ölüm". *Felsefelogos* 2 (2000), 27-29.

Aktifmedya. "Dünya Ekonomisi Nereye Gidiyor? Kartopu Çığ Mı Oluyor?" (Erişim 27 Mayıs 2020). http://www.aktifmedya.com/2020/03/ekonomi/dunya-ekonomisi-nereye-gidiyor-kartopu-cig-mi-oluyor-3.html

Atkinson, Rita L. vd. *Psikolojiye Giriş*. çev. Yavuz Alogan. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010.

Argyle, Michael – Beit-Hallahmi, Benjamin. "Yaş ve Din". çev. Abdurrahman Kurt. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (1992), 319-331.

Burger, Jerry M. *Kişilik,* çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Ceylan, Ummahan Esra. *Ölümlülük Bilincinin Dinî Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma ile İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Doğan, Mebrure. *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Vries, Hent de. "'Kabahat İmkânı': Kierkegaar'da Şehadet". *Kierkegaard ve Din*. çev. Ahmet Demirhan. ed. Ahmet Demirhan. 159-179. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.

Hâzin, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kūb b. Miskeveyh. "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu". çev. İbrahim Aslan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 327-332.

Hâzin, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kūb b. Miskeveyh. *Tehzîbu'l-Ahlâk/Ahlâk Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener vd.. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

Hökelekli, Hayati. "Ölümle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış". *İslâmî Araştırmalar* 5/2 (1991), 83-91.

Hürriyet. "Corona Virüsü Hangi Hayvandan Bulaştı? Corona Virüsü İlk Nerede ve Ne Zaman Ortaya Çıktı?" (Erişim 05 Nisan 2020). https://www.hurriyet.com.tr/galeri-corona-virusu-hangi-hayvandan-bulasti-corona-virusu-ilk-nerede-ve-ne-zaman-ortaya-cikti-41479650/2

Egemen, Bedi Ziya. "Ölüm Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1963), 31-34.

Fowles, John. *Daniel Martin.* Boston: Little, Brown, 1977.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 2003.

Fromm, Erich. *Özgürlük Korkusu*. çev. Selma Koçak. İstanbul: Doruk Yayınları, 2010.

Fromm, Erich. *Sağlıklı Toplum*. çev. Yurdanur Salman-Zeynep Tanrısever. İstanbul: Payel Yayınevi, 2006.

Freud, Sigmund. *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.

Freud, Sigmund. *Bir Yanılsamanın Geleceği*. çev. Hasan İlhan. Ankara: Alter Yayıncılık, 2011.

Gasset, José Ortega y. *İnsan ve "Herkes"*. çev. Neyire Gül Işık. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.

Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din.* İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2008.

İmamoğlu, Tuncay. "Paul Tillich Felsefesinde Ölüm ve Ötesi". *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2005), 95-110.

Karaca, Faruk. "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine". *Dinî Araştırmalar* 6/16 (2003), 75-85.

Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Teorileri.* İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.

Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi.* Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011.

Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015.

Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi.* İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

Karaca, Faruk – Yıldız, Murat. "Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği"nin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması", *Tabula Rasa* 1 (2001), 43-55.

Kımter, Nurten. *Benlik Saygısı ve Din.* İstanbul: Kriter Yayınları, 2012.

Kımter, Nurten – Köftegül, Özlem. "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ile Dindarlık Ara-

sındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017), 57-82.

Kızılgeçit, Muhammed. *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Koç, Mustafa. "Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 203-228.

Köylü, Mustafa. *Psiko-Sosyal Açıdan Dinî İletişim.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1-26.

Onay, Ahmet. *Dinî Yönelim Düzeyi ile Sınav Kaygısı İlişkisi ve Sınav Kaygısında Hipnoterapi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Onay, Ahmet. *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim.* İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004.

Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm.* İstanbul: İmge Kitabevi, 2011.

Rank, Otto. *Doğum Travması ve Psikanalizdeki Anlamı*. çev. Sabir Yücesoy. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Ross, Elisabeth Kübler. *On Death and Dying.* New York: Mc Millian Publishing, 1969.

Thouless, Robert Henry. *An Introduction to the Psychology of Religion.* London: Cambridge University Press, 1974.

Tokur, Behlül. *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Vergote, Antoine. *Din, İnanç ve İnançsızlık*. çev. Veysel Uysal. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.

Yalom, Irvin. *Varoluşçu Psikoterapi*. çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

Yalom, Irvin. *Din ve Psikiyatri*. çev. Emre Ağanoğlu. İstanbul: Turkuvaz Kitap, 2012.

Yapıcı Asım. *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık.* Adana: Karahan Kitabevi, 2013.

Yıldız, Murat. *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık.* İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.